

ГРАМАТИЧНА БУДОВА СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ. ПРОБЛЕМИ ДЕРИВАТОЛОГІЇ, МОРФОЛОГІЇ ТА СИНТАКСИСУ

О. А. Дубова
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

СТАТИЧНІСТЬ І ЗМІННІСТЬ СТРУКТУРНОГО ТИПУ МОВИ

У статті розглянуто питання збереження в мові її основних структурно-типологічних властивостей. Зміни основних структурно-типологічних властивостей синтетичної мови відбуваються, якщо функціонування такої мови обмежує інша неспоріднена / віддалено споріднена мова, що захоплює основні сфери соціальної комунікації. Структурно-типологічна стабільність спостерігається в історії мов, які не зазнали пригнічувального впливу з боку неспоріднених або віддалено споріднених мов.

Ключові слова: структурна типологія, тип мови, синтетизм, аналітизм, аморфізм.

Дослідження еволюційно-типологічних змін у мовах світу мають тривалу традицію. Найчастіше увагу в цих дослідженнях було сфокусовано на аналітизаційних змінах синтетичних мов [4; 7]. Однак ці зміни спостерігаються переважно в історії германських і романських мов, в одиничних випадках – в історії слов'янських мов. Натомість більшість мов світу зберігають свої структурно-типологічні характеристики незмінними. Проблема стабільності структурно-типологічних характеристик мов розглядалася значно менше і лише стосовно аглютинативних мов [5].

Хоча аналітизаційна концепція залишається досить популярною в оцінці еволюційно-типологічних змін синтетичних мов [1; 2], факти з історії цих мов свідчать, що аналітизація не являє собою обов'язкового й універсального для них еволюційного сценарію. Досліджуючи не ізольовані окремі мовні явища, а спираючись на аналіз усієї мовної системи, науковці доводять, що такі синтетичні мови, як українська, російська, зберігають свої структурно-типологічні властивості незмінними [3; 6]. Отже, сучасна лінгвістична типологія фіксує той факт, що синтетичні мови можуть підлягати аналітизації або зберігають свої синтетичні властивості. Нез'ясованими лишаються причини збереження або змінення структурно-типологічних ознак синтетичних мов.

Метою нашого дослідження є визначення тих чинників, що впливають на вибір еволюційного шляху синтетичних мов: аналітизація чи стабільний синтетизм.

Для запобігання суперечностей у визначенні типологічних змін необхідно внести певні уточнення до змісту термінологічних понять “аморфізм”, “аналітизм”, “синтетизм”.

Лінгвістичні поняття “синтетизм” та “аналітизм” мають певні інваріантні ознаки, за якими вони відокремлюються від інших типів у мові. Такими інваріантними ознаками є: 1) виявлення в номінативних одиницях; 2) наявність у цих одиниць семантичної структури “основне (лексичне) значення + модифікаційне значення” і подільної формальної структури “основний структурний компонент + форматив”. До варіантних ознак, за якими протиставляються поняття синтетизму та аналітизму, належать компактність / розчленованість структури. За цими ознаками можна сформулювати такі визначення розглянутих понять. Синтетизм та аналітизм – це типологічні властивості мови (типи в мові), що виявляються за умови наявності формально подільних елементарних номінативних одиниць, семантична структура яких складається з основного та модифікаційного значень, а формальна – з основного структурного компонента та форматива. Синтетизм виявляється при компактній локалізації складників формальної структури, аналітизм – при розчленованій. Такі визначення дозволяють уникнути омонімічного розгалуження цих ключових термінів, оскільки встановлюють взаємооднозначні відношення між поняттям і відповідним терміном, а також забезпечують тотожність денотації при користуванні термінами “синтетизм” та “аналітизм”. Така упорядкованість у вживанні термінів і понять уможливорює систематизацію теоретичних відомостей про синтетизм та аналітизм як властивості, що виявляються у специфічному формальному структуруванні мовних одиниць з ієрархічною семантичною організацією.

Протиставлення синтетичних одиниць аналітичним здійснюється за ознаками “компактність / розчленованість”. Отже, ознаки “компактність / розчленованість” структури можна визнати поняттєутворювальними, оскільки їх розрізнювальна спроможність дозволяє, з одного боку, відокремити вияви синтетизму та аналітизму від інших типів у мові, а з другого – розмежувати протиставлені класи синтетичних та аналітичних утворень.

Для адекватної оцінки аналітизаційних змін необхідно також визначити семантичне співвідношення термінів “аналітизм” і “аморфізм”. Синтетичні та аналітичні номінативні одиниці разом протиставляються аморфним одиницям за ознаками “подільність / неподільність на основний компонент і форматив”. Подільність властива як синтетичним, так і аналітичним одиницям. Така подільність свідчить про наявність формотврення як граматичного варіювання лексем. Аморфізм

характеризується відсутністю такого варіювання, тобто відсутністю формотворення. Типовим виявом аморфізму є функціонування лексем в одній формі. Лексеми, що репрезентують аморфізм як тип у мові не мають власних засобів для вираження граматичних (морфологічних) значень, реалізація граматичних значення (якщо вони є в певній конкретній мові) таких лексем цілком залежить від синтаксичних та / або текстових умов. Отже, на морфологічному рівні синтетизм та аналітизм виявляються в наявності формотворення, натомість аморфізм – у відсутності формотворення.

Орієнтація на уточнені дефініції термінів “аналітизм”, “аморфізм”, “синтетизм” є такою ж обов'язковою передумовою для несуперечливої оцінки структурно-типологічних змін у мовах світу, як визначення терміна “аналітизація”. Хоч такий термін досить активно вживається в працях, присвячених питанням структурної морфологічної типології, однак його зміст сприймається радше суб'єктивно й інтуїтивно, оскільки (тією мірою як нам відомо) він не має певного визначення. Загалом аналітизацію в будь-якому випадку розуміють як тип еволюційно-типологічних змін, що виявляються в перетворенні мови на аналітичну.

Однак за умови загальновідомого факту принципового політипологізму більшості мов світу, необхідно з'ясувати, яку мову можна вважати аналітичною. Визначення типу мови (аналітична, синтетична тощо) можна дати, спираючись на такі поняття лінгвістичної типології, як “тип мови” і “тип у мові”. Тип у мові – це певна типологічна властивість мови. Отже, типами в мові є аморфізм, аналітизм, синтетизм. Тип мови – це певна рубрика структурно-типологічної класифікації мов, належність до якої для конкретної мови визначається за провідним типом у мові, тим, що домінує над іншими типами в цій мові.

Отже, аналітизація як тип еволюційно-типологічних змін полягає в тому, що аналітизм як один з типів у мові набуває домінуючого характеру порівняно з іншими типами, що виявляються в конкретній мові.

Найчастіше аналітизацію вбачають в самому результаті зменшення кількості синтетичних форм. Категорична оцінка зменшення кількості синтетичних форм у складі морфологічної парадигми як вияву аналітизаційної тенденції в мові може бути необ'єктивною. Таке зменшення може бути зумовлене зміною типу модифікаційного значення, вираженням його засобами іншого рівня без змін типологічної характеристики. Для висновків про активність певних еволюційно-типологічних тенденцій у мові кількісні зміни складу синтетичних засобів однієї підсистеми не можуть бути визнані надійними й переконливими аргументами, оскільки можуть здійснюватися, не впливаючи загалом на типологічну характеристику мови. Нейтралізація синтетичних засобів у морфологічній системі може бути зумовлена різними причинами: 1) повною нейтралізацією в мові тих значень, що були ними виражені (наприклад, флексії двоїни); 2) тенденцією до

уніфікації надлишкових дублетних засобів (як це спостерігається, зокрема, в історії відмінкових флексій давньоруської мови); 3) заміною синтетичними засобами іншої системи (при перетворенні дієприкметникових суфіксів на дериваційні суфікси віддієслівних прикметників в індоєвропейських мовах). Таке спричинення кількісних змін у складі синтетичних засобів (як, до речі, й аналітичних) не дає підстав для однозначного твердження про зміни типологічних властивостей мови загалом і посилення аналітичності (або синтетичності – у протилежному випадку). Загалом усталюється розуміння того, що еволюційна стійкість / змінність типів у мові (а надто – панівних) має визначатися з урахуванням системних зв'язків між різнорівневими виявами синтетизму та аналітизму. Зокрема, аналітичні зрушення, що спостерігаються, наприклад, на морфологічному рівні, можна вважати виявом загальної аналітизаційної тенденції в мові лише в тому разі, якщо й на інших рівнях спостерігаються подібні зрушення та / або створюються сприятливі умови для закріплення аналітизаційних змін. Отже, не варто будь-які зрушення в синтетичному формотворенні тлумачити на користь аналітизму і надавати аналітизаційним змінам невинуватого перебільшеного значення.

Аналіз причин статичності і змінності структурного типу мови має спиратися на адекватну кваліфікацію явищ аморфізму, аналітизму і синтетизму і полягати у визначенні тих чинників, що підтримують домінуючий характер певним типом у мові або стимулюють набуття ознак домінування іншим типом у мові.

Відомі факти аналітизації в еволюції синтетичних мов (зокрема, в становленні сучасних французької, іспанської, англійської, болгарської мов) демонструють не безпосередню структурно-типологічну трансформацію “синтетизм → аналітизм”, а опосередковану – “синтетизм → аморфізм → аналітизм”. Якщо враховувати також факти стабільної синтетичності певних мов, вірогідні еволюційні сценарії для синтетичних мов можуть відповідати двом схемам: 1) “синтетизм” (стабільний синтетизм) або 2) “синтетизм → аморфізм → аналітизм” (аналітизація). Вибір одного з цих сценаріїв залежить від впливу зовнішньомовних і внутрішньомовних чинників.

Внутрішньомовні чинники виявлятимуться в тому, чи припускає мова як комунікативна система структурно-типологічні зміни на морфологічному рівні (аналітизація).

Оскільки в синтетичних мовах аналітизації передують процеси аморфізації, спочатку необхідно розглянути, чи припускає внутрішня організація синтетичної мови втрату словозміни.

Як синтетизм, так і аморфізм виявляються в морфологічній підсистемі, однак кожний з цих типів у мові є системним явищем, що знаходиться у відношеннях взаємних зв'язків і зумовленості з іншими підсистемами мови (див. таблицю).

Вияви взаємних зв'язків і зумовленості морфологічних типів у мові в різних підсистемах

Мовна підсистема	Характеристики типу в мові	
	Синтетизм	Аморфізм
Фонетико-фонологічна	консонантизм багатоскладність словоформи динамічний наголос	вокалізм односкладність словоформи тоновий наголос
Морфемно-derivаційна	морфемно подільна структура словоформи морфемний словотвір	морфемно неподільна структура словоформи словоскладання як спосіб словотвору
Морфологічна	синтетична морфемна словозміна граматико- семантична самодостатність словоформи наявність формальних відмінностей у різних частин мови	відсутність словозміни граматико- семантична несамодостатність словоформи відсутність формальних відмінностей у різних частин мови (міжчастиномовна омонімія)
Синтаксична	вільний порядок слів порядок слів як засіб вираження репрезентативної семантики	фіксований порядок слів порядок слів як засіб вираження релятивної (граматичної) семантики

Зв'язки між характеристиками синтетизму, як і між характеристиками аморфізму, мотивуються передусім тим, що кожна конкретна мова існує в суспільстві як засіб, за допомогою якого суспільство задовольняє свої комунікативні потреби. В аморфних мовах слово і речення співіснують у відношеннях міцної взаємозалежності, оскільки тільки разом можуть виражати репрезентативну і релятивну семантику, необхідну для повноцінної комунікації: слово є засобом вираження репрезентативної семантики, речення – релятивної (граматичної). Оскільки слово виражає лише

репрезентативну семантику, воно є морфемно неподільним і складається тільки з кореневої морфеми.

Односкладність кореневих морфем, що за матеріальним оформленням дорівнюють слову, визначила акцентологічний тип в аморфних мовах. Динамічного наголосу в цих мовах бути не могло, оскільки цей тип наголосу може бути застосований лише за наявності мінімальних двох складів у слові. Але універсальне призначення будь-якого типу наголосу бути засобом для об'єднання фонем в одне фонетичне слово виконував тоновий тип наголосу.

Для створення нових (як за планом змісту, так і за планом вираження) слів система аморфних мов припускала лише такий засіб, як утворення різних, відмінних комбінацій фонем. Для збільшення діапазону відмінностей в таких комбінаціях потрібна значна кількість не тільки приголосних, а й голосних фонем. Голосні фонем за своєю артикуляційною специфікою не настільки різноманітні, як приголосні, тому значний обсяг системи вокалізму забезпечується завдяки розрізненню голосних за довготою, наявності як монофтонгів, так і дифтонгів. Для збільшення можливості утворення різних номінативних одиниць, відмінних за матеріальним оформленням, в аморфних мовах залучено й тоновий наголос, що передбачає застосування варіативної інтонації.

Отже, образно кажучи, аморфна мова функціонує як історично налагоджена комунікативною діяльністю суспільства система, яка має можливість пристосовуватися до нових потреб, які виникають у процесі цієї діяльності.

Синтетична мова також виявляє ознаки налагодженої комунікативної системи. Інша річ, що в неї інші принципи налаштування.

У синтетичних мовах слово і речення не мають такого “розподілу обов'язків” при вираженні репрезентативного і релятивного значень, як в аморфних мовах. Слово (словоформа) виражає і репрезентативне, і релятивне (граматичне) значення. Для кожного з цих значень у складі словоформи існують певні морфеми.

Багатоморфемна словоформа – це ще й багатоскладна словоформа. Тому для наголосу як засобу об'єднання фонем в одне фонетичне слово в синтетичних мовах достатньо безваріантного динамічного типу. Багатоскладність і багатоморфемність словоформи вже самі по собі створюють умови для численних відмінних за складом фонем комбінацій. Тому синтетичні мови не потребують великої кількості голосних фонем і є мовами консонантними.

Отже, як аморфні, так і синтетичні мови є системами, здатними задовольняти комунікативні потреби тих спільнот, що створили і застосовують ці мови. Далі визначимо, як саме внутрішня організація системи синтетичних мов впливає на вибір певного варіанта еволюційного сценарію: 1) “синтетизм” (стабільний синтетизм) / 2) “синтетизм → аморфізм → аналітизм” (аналітизація).

Оскільки в кожній підсистемі мови спостерігаємо протиставлені ознаки синтетизму й аморфізму, очевидно, що аморфізаційні зміни синтетичних мов передбачають повну перебудову системи синтетичної мови.

Аморфізаційні зміни в морфологічній підсистемі мають відбуватися з залученням інших підсистем. У морфологічній підсистемі має зникнути ферментворення і, як наслідок, втратитися граматико-семантична самодостатність словоформи, а також формальні відмінності в різних частин мови. Фактично аморфізаційні зміни в морфологічній підсистемі призводять до скорочення або втрати морфологічних значень і категорій.

Аморфізаційні зміни в морфологічній підсистемі мають супроводжуватися складним комплексом змін в інших підсистемах.

У фонетико-фонологічній підсистемі мають відбутися вокалізація (значне збільшення складу голосних фонем), скорочення складової структури аж до однокладності словоформи, заміна типу наголосу (з динамічного на тоновий).

У морфемно-дериваційній підсистемі процес аморфізації має супроводжуватися спрощенням морфемної структури словоформи (перехід від морфемної подільності до морфемної неподільності), заміною морфемного словотвору словоскладанням.

У синтаксичній підсистемі має відбутися фіксація порядку слів: він має стати засобом вираження релятивної (граматичної) семантики.

Така радикальна перебудова всієї системи загрожує мові втратою можливості здійснювати комунікативну функцію, тому маємо визнати, що внутрішньомовні чинники заперечують структурно-типологічні зміни, нагомість сприяють стійкості структурного типу мови.

Зовнішньомовні причини аморфізації та подальшої аналітизації синтетичних мов можна виявити за спостереженнями за тими мовами, в еволюції яких відбулися ці процеси (зокрема, французька мова до Х ст., англійська мова XI–XIII ст., болгарська мова XV–XVI ст.). Для всіх аналізованих синтетичних мов спільними причинами аморфізації були такі:

- скорочення комунікативних сфер функціонування мови на власній території відповідного етносу;
- нерівноправні конкурентні стосунки з мовою чужого етносу на власній території;
- неспорідненість / віддалена спорідненість із чужою комунікативно панівною мовою;
- відсутність умов для повноцінного засвоєння мови іншого етносу.

Отже, внутрішньомовні чинники визначають стійкість типологічних ознак мови, а зовнішньомовні – змінення цих ознак. Однак якщо внутрішньомовні чинники діють у мові вже за фактом її функціонування і постійно супроводжують існування мови, то зовнішньомовні є результатом історичних подій, специфічних для певного етносу. Якщо історичні умови

складаються так, що виключають появу зовнішньомовних чинників, то мова зберігає свої структурно-типологічні характеристики. Якщо ж історичні умови сприяють виникненню зовнішньомовних чинників, то структурно-типологічні зміни, що відбуваються в мові, стають результатом протидії внутрішньомовних і зовнішньомовних чинників.

Л і т е р а т у р а :

1. *Вихованець І. Р.* Аналітизм / І. Р. Вихованець // Українська мова. Енциклопедія. – Вид. 2-е, виправл. і доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана 2004. – С. 23–24.
2. *Гловинская М. Я.* Активные процессы в грамматике / М. Я. Гловинская // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 237–304.
3. *Дубова О. А.* Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов / Олена Анатоліївна Дубова. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 302 с.
4. *Николаева Т. М.* Теория происхождения языка и его эволюции – новое направление в современном языкознании / Т. М. Николаева // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 79–89.
5. *Серебренников Б. А.* Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Б. А. Серебренников // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М.–Л.: Наука, 1965. – С. 7–26.
6. *Тираспольский Г. И.* Становится ли русский язык аналитическим? / Г. И. Тираспольский // Вопросы языкознания. – 1981. – № 6. – С. 37–49.
7. *Туманян Э. Г.* О природе языковых изменений / Э. Г. Туманян // Вopr. языкознания. – 1999. – № 3. – С. 86–97.

References:

1. *Vihovanets I. R.* Analitizm [Analyticity] / I. R. Vihovanets // Ukrayinska mova. Entsiklopediya. – Vyd. 2-e, vipravl. i dop. – K.: Vyd-vo “Ukrayinska entsiklopediya” imeni M. P. Bazhana, 2004. – S. 23–24.
2. *Glovinskaya M. Ya.* Aktivnye processy v grammatike [Active processes in grammar] / M. Ya. Glovinskaya // Russkiy yazyk kontsa XX stoletiya (1985–1995). – M.: Yazyki russkoy kultury, 1996. – S. 237–304.
3. *Dubova O. A.* Tipologichna evolyuciya morfologichnih sistem ukrayinskoyi i rosijskoyi mov [Typological evolution of morphological systems of Ukrainian and Russian] / Olena Anatoliivna Dubova. – K.: Vyd. centr KNLU, 2002. – 302 s.
4. *Nikolaeva T. M.* Teoriya proishozhdeniya yazyka i ego evolyucii – novoe napravlenie v sovremennom yazykoznanii [The theory of the origin of language and its evolution is a new trend in modern linguistics] / T. M. Nikolaeva // Vopracy yazykoznaniiya. – 1996. – № 2. – S. 79–89.
5. *Serebrennikov B. A.* Prichiny ustojchivosti agglyutinativnogo stroya i vopros o morfologicheskom tipe yazyka [The reasons for the stability of the agglutinative system and the question of the morphological type of the language] / B. A. Serebrennikov

- // Morfologicheskaya tipologiya i problema klassifikatsii yazykov. – M.–L. : Nauka, 1965. – S. 7–26.
6. *Tiraspol'skiy G. I. Stanovitsya li russkiy yazyk analiticheskim?* [Is the Russian language getting analytical?] / G. I. Tiraspol'skiy // Voprosy yazykoznaniiya. – 1981. – № 6. – S. 37–49.
 7. *Tumanyan E. G. O prirode yazykovykh izmeneniy* [About the nature of language change] / E. G. Tumanyan // Voprosy yazykoznaniiya. – 1999. – № 3. – S. 86–97.

Дубовая Е. А. Статичность и изменяемость структурного типа языка.

В статье рассмотрены вопросы сохранения в языке его основных структурно-типологических свойств. Изменения основных структурно-типологических свойств синтетического языка происходят, если функционирование такого языка ограничивает другой неродственный / отдаленно родственный язык, который захватывает основные сферы социальной коммуникации. Структурно-типологическая стабильность наблюдается в истории языков, которые не испытали угнетающего влияния со стороны неродственных или отдаленно родственных языков.

Ключевые слова: структурная типология, тип языка, синтетизм, аналитизм, аморфизм.

Dubova O. A. Staticity and variability of the structural type of language.

The article deals with the preservation of its basic structural and typological properties in the language. It is proved that in contrast to the changes that occur in the analysis of some synthetic languages, most languages retain their structural and typological features unchanged. Changes in the basic structural and typological properties of a synthetic language occur if the functioning of such language is restricted by another unrelated / remotely related language that captures the main areas of social communication. In such cases, the synthetic language undergoes amorphization changes in the system of nominal parts of speech in the morphological subsystem. Such changes are accompanied by analytisation in the syntax subsystem. Structural and typological stability is observed in the history of languages that have not been suppressed by unrelated or remotely related languages. In such circumstances, there are no obstacles to the natural functioning of language as a system by which society satisfies communicative needs and, accordingly, maintains its communicative potential.

Keywords: structural typology, language type, synthetical type of language, analytical type of language, amorphical type of language.